

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان: تصحیح و تحقیق نسخه خطی حج العاشقین
تألیف: قاضی زاده کرهرودی (1073ه.ق)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی

استاد راهنما: دکتر فاطمه کوپا
استاد مشاور: دکتر علی محمد پشت دار

دانشجو: سیده زهرا هاشمی نسب

زمستان 1388

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله ربّ العالمين و صلّى الله على محمّد وآله الطاهرين

تقديم به:

ساحت مقدس و روح مطهر دختر رسالت، همسر ولایت و مادر امامت، شهيد راه ولایت، سیده
زنان دو عالم، صديقه طاهره، فاطمه زهرا (سلام الله عليها)

و ادای احترام به:

روح بلند و فداکار مادرم و محضر مبارک پدر عزیزم

و با سپاس بی پایان:

از همسرم که با حمایتها و مساعدتهای بی دریغ خویش، مؤید و مشوق اصلی من در این راه بوده
است.

تشکر و قدردانی

ضمن ادای سپاس و احترام به همه کسانی که برای معرفی و شناساندن موارث گرانبهای فرهنگی و ادبی این مرز و بوم تلاش می کنند، امیدوارم اثر حاضر مورد توجه علاقمندان به فرهنگ و ادب ایران زمین قرار بگیرد.

بر خود واجب می دانم از الطاف بی شائبه استاد فاضل و ارجمندم، سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا و همچنین از جناب آقای دکتر علی محمد پشت دار که با نکته سنجیهای هوشمندانه و راهنماییهای عالمانه بنده را در این کار یاری فرموده اند سپاسگزاری کنم. از خداوند متعال، توفیق روز افزون ایشان و همه خدمتگزاران به فرهنگ ایران اسلامی را خواستارم.

چکیده

در عرفان اسلامی، معرفت و هدایت دو اصل جدایی ناپذیرند که هر یک می‌تواند مقدمه دیگری قرار گرفته و وصال انسان به کمال و رسیدن به کعبه آمال را محقق سازد.

کسب معرفت و گام گذاشتن در مسیر هدایت جز از طریق پیروی از انسان کامل میسر نیست و در مکتب تشیع، پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت طاهرینش (ع) که قرین قرآن و مفسرین فرقانند، مصادیق انسان کاملند و تمسک به ایشان در کنار قرآن مایه نجات و خلاصی از هلاک است.

از سوی دیگر توجه به اسرار و رموز فرایض عبادی که خالق بی همتا بر اساس «لطف» و «جود» بیکران آنها را وضع کرده و طریق سلوک الی الله را به آسانی در اختیار همه نوع بشر قرار داده از اهمیت بسیار برخوردار است و در میان همه اعمال عبادی فریضه حج نمایه‌ای از مراحل حرکت عبد به سوی معبود است.

کتاب «حج العاشقین» اثر «علاء الدین عبدالخالق قاضی زاده کرهرودی»، نمونه‌ای از آثاری است که در بیان اسرار حج و به دنبال آن معرفی ولی خدا و انسان کامل از قرن 11 هجری به یادگار مانده است.

نثر این کتاب مزین به انواع آرایه‌های ادبی و آمیخته به نظم و آراسته به آیات و احادیث (به ویژه در بخش نخستین کتاب) است.

در این تحقیق که با هدف تصحیح نسخه خطی «حج العاشقین» صورت گرفته است به تحلیل محتوایی نسخه و بررسی ویژگیهای زبانی و سبکی و ارزشهای ادبی آن نیز پرداخته شده است.

کلید واژه: نسخه خطی حج العاشقین، قاضی زاده کرهرودی، امامت، تحلیل محتوایی، ویژگیهای ادبی

بسم الله الرحمن الرحيم

قصه

بسم الله الرحمن الرحيم
 سالی را که کعبه وصال پیمان دارم کار شهادت
 بسیکه که بیان بغرم جویم و قد صد خیم و فرم
 بقضای اکت بس فرود و در از سر پیش از م ای
 در هر قد میسختی در جای بس حیرت از زول
 بارم امی بر هم سو فرم همه جهان ناکامی جهان
 خرم و در و وبال که از بند و نخله انانی و مال حاصل
 از آتش آه پشمانی بر پاره داده و بنویسد
 ای دل من در بقیل و قالت ندمند جز بر درستی
 وصال ندمند و انکار بدان هو که مرغان و نید
 تا با پر و بالی پرو و بالت ندمند از خیال مستی در و از
 پرو بال خود پرستی مهور نعلی موره و خلع عین شادی
 داین که نه شایسته این ارض قصد است قیام ننوده
 و بنا بر ندای خوف اشخای الکبر با و در ای عمامه کعبه
 از سر افراخته و از قید ضبط خالان فاسده رسته و از کن
 یای کعبه دل نورانی که این اول بیت و وضع اللئالی
 از آن حکایت نماید و آغاز استخاره استی بر اسرار الهی

بسم الله الرحمن الرحيم
 خال زین سید
 ۶ دین که می در کاه در فضل و العطف
 خالی زین سید
 ۶ دین که می در کاه در فضل و العطف
 خالی زین سید
 ۶ دین که می در کاه در فضل و العطف

بسم الله الرحمن الرحيم
 خال زین سید
 ۶ دین که می در کاه در فضل و العطف
 خالی زین سید
 ۶ دین که می در کاه در فضل و العطف
 خالی زین سید
 ۶ دین که می در کاه در فضل و العطف

آورده بامری دیگر متصل نگردد که ما تازه است ایان
 تازه نیست آوین اراد العاجله جعلنا لها
 ما شاء لمن نريد ثم جعلنا له جزيه من يصلها
 مداوما مدحورا از وجه مقتضیه حصول ثواب بر
 اصحاب عذاب و عقاب است که چون امر امامت نزد
 عامه اهل سنت الیما شد از سبیل فرعی سر بره معدود
 و حال رسول اعتقاد نیست از نجاست که بجز بیعت عمره
 ای بکر و بیعت عبدالرحمن بن عوف بعمان علیهم السلام
 جمیعاً این تراخیص نام نهاده اند و بنا برین در سبیل فرعی
 که طایفه از علماء اسلام در صحت و فساد و غش و تمسین آن
 بدل چند نموده و از مدلولات کتاب و سنت و دلایل
 عقلیه و دیگر وجه معتبره استنباط عدم استحقاق ایشان نمود
 باشند و آزار بوزار لغز ایشان مرتب بر رسم اراضیه
 شده باشد و درین منکام مقتضیات تفکرات و احتیاط
 ایشان بر تقدیر بیعت آن بانی نفس الامر مستلزم حصول
 دو نوع از ثواب است جانم رای جمهور مخالفین است و اگر از
 مشول خطا بوده مخالف بانی نفس الامر باشد بزعمی واحد از ثواب

کتب بر فضائل در واره نیست م

علم لا یرت
 و همین ترتیب
 چه بضم و در خط
 و بنی چند بعدی می نام
 و روشن

فهرست مطالب

بخش اول: کلیات و مقدمات

- 1- اهداف و سوالهای تحقیق.....أ.....
2- مقدمه.....ب.....

بخش دوم متن نسخه خطی

- 1..... فصل اول: تشرّف به حج
4..... فصل دوم: تشرّف به مدینه منوره.....
5..... فصل سوم: قصد سفر به نجف اشرف.....
8..... فصل چهارم: سفر به نجف اشرف.....
9..... فصل پنجم: زیارت امیرالمؤمنین.....
15..... فصل ششم: سفر به کربلا.....
18..... فصل هفتم: زیارت امام حسین (ع).....
19..... فصل هشتم: زیارت دارالسلام و کاظمین و آغاز مناظره.....
21..... فصل نهم: چگونگی تعیین امام بنابر عقیده شیعه.....
22..... فصل دهم: عقاید طرفین درباره تنزیه الهی.....
25..... فصل یازدهم: جایگاه صحابه.....
33..... فصل دوازدهم: عدم صحت اجماع در خلافت ابوبکر.....
45..... فصل سیزدهم: خلافت علی (ع).....

ضمایم

- 51..... حاشیه نوشته ها.....
60..... نتیجه گیری.....
61..... فهرست آیات.....
64..... فهرست احادیث و عبارات عربی.....
67..... فهرست اشعار عربی.....
68..... فهرست اشعار فارسی.....
75..... فهرست اعلام.....
86..... فهرست تعاریف اصطلاحات و موضوعات فلسفی و.....
97..... واژگان.....
102..... منابع و مأخذ.....

بخش اول

کلیات

1-1 اهداف پژوهش

شناسایی - احیا و ارایه یکی از نسخه های خطی ادبی، فرهنگی و عرفانی فارسی به علاقه‌مندان و پژوهشگران این زمینه خاص پژوهشی است.

2-1 روش انجام تحقیق: تصحیح قیاسی، تحلیل محتوا

3-1 روش و ابزار گرد آوری اطلاعات: محتوای کلی نسخه، آثار مرتبط با کار تصحیح، برخی از کتب تصحیح شده توسط مؤلفان برتر اینگونه آثار جهت الگو برداری و نیل به نتیجه‌ای مطلوب، مقالات پژوهشی مربوط به موضوع تصحیح نسخه خطی.

4-1 تعریف مسأله و بیان سؤالهای اصلی تحقیق:

بازخوانی، تصحیح و نگارش تعلیق بر نسخ خطی به عنوان احیای آثار ادبی و فرهنگی، در حقیقت نگاهی دوباره از سر تعقیق و ژرف نگری در شناسنامه ملی ایران، یکی از پژوهشهای ارزشمند و خطیری است که می‌تواند گامی مؤثر در جهت شناساندن آثار ادبی و فرهنگی یک ملت به شمار آید. یکی از آثار ادبی فارسی که مشتمل بر نثری موزون و مسجع و نکات عرفانی دقیق و مباحث کلامی درخور است، کتاب حج العاشقین تألیف قاضی زاده کرهرودی است که با انشایی ادبی به نثر و شعر و با ارایه شواهدی از آیات و احادیث به رشته تحریر درآمده است.

هدف از تصحیح این نسخه علاوه بر چاپ و انتشار یکی از مفاخر فرهنگی، پاسخگویی به پرسشهای محوری و بنیادی زیر است:

1 - مشخصات ظاهری نسخه چیست؟

2 - مؤلف متعلق به کدام دوره است و چه آثار دیگری داشته است؟

3- نکات مهم ادبی و عرفانی نسخه در چه مواردی خلاصه می‌شود؟

4- آیا نویسنده نسخه با گرایش به باورهای نحله خاصی از فرقه های کلامی به اظهار نظر درباره مسائل اعتقادی پرداخته است؟

5- محتوای کلی نسخه به جز نکات ادبی و عرفانی، مشتمل بر چه نکات ارزنده دیگری است؟

6- مؤلف نسخه در اشاره به شواهد آیات و احادیث بیشتر به چه مواردی توجه داشته است؟

5-1 سابقه و ضرورت انجام تحقیق

با عنایت به ارزش و شناسایی احیا و انتشار نسخ خطی به عنوان مفاخر ادبی و فرهنگی و باتوجه به اینکه تا کنون در این خصوص (تصحیح نسخه اخیر) کاری درخور به انجام نرسیده است، انجام پژوهش کاربردی در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد

6-1 جامعه آماری و تعداد نمونه (در صورت لزوم)

نسخه خطی حج العاشقین مورخ (1073ه.ق)

@ 2. مقدمه

آثار مکتوب به جای مانده از قرون گذشته، گنجینه‌هایی از علوم، تاریخ، اسناد، اسرار و تجربیات علما، فضلا و دانشمندانی است که هم منشأ آگاهی و روشنگری در عصر و زمان خودگشته‌اند و هم نتایج زحمات فراوان خود را به امید باقیات صالحات به یادگار گذاشته‌اند. کشف، تصحیح و روز آمد کردن متون ارزشمند کهن وظیفه خطیر محققان و دانش پژوهان است؛ تا زمینه استفاده اهل زمان و بهره‌مندی آنان از تلاش گذشتگان را فراهم آورند.

«احیای هر اثر از آثار علمی و ادبی قدیم در حکم یافتن حلقه مفقوده ایست که شیرازه ادبیات و سلسله حیات معنوی و فرهنگی ما را به هم پیوند می‌دهد، هم راه تحقیق و تتبع در آثار فرهنگی و به دست آوردن مسیر تحولات ادبی و مدنی و فحص و بحث در لغت و دستور و معانی و بیان زبان را هموار می‌سازد و هم طریق ابتکار و میزان و مقیاس برای تشخیص و تمیز دادن ابتکار از تکرار را به دست می‌دهد» (جلال الدین همایی، 1381، ص 7 و 8)

در مسیر تاریخ ادبیات اسلامی، علمای بزرگ حوزه دین و مذهب و شعر و عرفان با استفاده از صنایع بدیعی و بیانی و معانی توانسته‌اند در آثارشان اهداف چند گانه‌ای را دنبال کنند؛ هم شعائر الهی را بزرگ داشته‌اند و به وظیفه تبلیغ دین به نحو احسن پرداخته‌اند و هم آثار ادبی جاودان و ارزشمندی را آفریده‌اند؛ در این میان علمای شیعه بنا بر محبت به پیامبر و اهل بیت طاهرینش به استناد آیه کریمه «قل لا اسئلكم علیه اجراً الا المودة فی القربی» و استمداد از ایشان یعنی انسانهای کامل و روشنگران طریق معرفت در زمینه عرفان از دیگران پیشتر تاخته‌اند و به مقصود معرفت حقیقی حق آسانتر نایل آمده‌اند.

یکی از اعمال و فرایض اسلامی که در حقیقت تصویر گر سلوک عرفانی و معنوی می‌باشد حج است که خداوند رحمان و رحیم به واسطه کرم بی‌پایانش آن را بر هر فردی که از مؤونات اولیه زندگی رسته است، واجب گردانیده تا بر او ممتی دیگر گذارد و طریق سیر الی الله را به وی بنمایاند تا با گسستن از تعلقات و دوری از هر رنگ و بویی از هستی خویش نیز فارغ گردد و فقط به معبود حقیقی بیندیشد و به عبادت پردازد و عبودیت خالصانه را تجربه کند.

«حج یک سیر خاصی است که «فرار الی الله» به حج تفسیر شده است در اینجا فرار الی الله یعنی انسان ما سوی الله را ترک کرده و الله را طلب کند.» (جوادی آملی، 1380، ص 33)

تک نسخه حاضر که با موضوع سفر نامه حجیه و عنوان حج العاشقین در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره) نگهداری می‌شود، مجموعه ای است که از جهات مختلف ادبی، عرفانی، کلامی و فقهی قابل بررسی و تحقیق است. مؤلف آن عالم امامی، متکلم، صوفی و شاعر از علمای بزرگ قرن 11 هجری، علاء الدین عبدالخالق قاضی زاده کرهرودی است که در زمینه های گوناگون شعر، عرفان، کلام، ادیان و مذاهب تبحر داشته است.

در لغت نامه دهخدا، قاضی زاده کرهرودی چنین معرفی شده است :

« عبدالخالق، ملقب به علاء الدین و معروف به گروه‌رودی یا قاضی گروه‌رودی، عالم، فاضل، متکلم، محقق مدقق، شاعر منشی امامی عادل از علمای قرن یازدهم هجری و از تلامذه شیخ بهایی متوفی (1031 ه.ق) بود وی در مجلس شاه عباس صفوی اول (996-1038) با قاضی زاده خوارزمی مناظره کرده و کتابی در این باب به امر شاه مزبور تألیف کرده که نسخه آن نزد صاحب روضات الجنات بوده و به تصدیق او در حدود ده هزار بیت است و بهترین کتابی است که در این موضوع تألیف شده و مشتمل بر تنقیح کامل مسأله امامت می باشد او راست : 1- الاعتقادیه 2- الامامه که به نوشته الذریعه دو کتاب به همین اسم امامت داشته که یکی کبیر و مبسوط بوده و در کتاب تحفه شاهیه مذکور ذیل مطالب را بدان ارجاع می کند و در دیگری نیز مشتمل بر مناظرات مذکور در فوق بوده و به تحفه شاهیه معروف است. 3- تحفه شاهیه که به امر شاه و به اسم او به پارسی تألیف کرده چنانکه اشاره شد یکی از دو کتاب امامت اوست. 4- حاشیه اثبات الواجب جلال الدین دوانی که یک نسخه از آن در کتابخانه رضویه موجود است. 5- حاشیه الهیات شرح تجرید. 6- حاشیه جواهر شرح تجرید قوشچی».

در مرکز اطلاعات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره) که نسخه حاضر متعلق به این کتابخانه است، قاضی زاده کرهرودی و آثار وی چنین معرفی شده است:

«علاء الدین عبدالخالق قاضی زاده کرهرودی قمی، مسلمان، شیعه، صوفی، ایرانی، شاعر، محقق و متکلم تألیف ها: 1- امامیه یا تحفه شاهیه به نام رساله امامت 2- الاعتقادیه 3- حاشیه الهیات شرح تجرید 4- الامامه 5- دیوان شعر 6- رشحات 7- رد الخوارج 8- الاعتقادیه = (رساله فی ...) 9- امامت = کتاب الامامه الکبیر 10- کحل الجواهر لجلاء البصائر (جواهر الکلمات لبصائر النسما ت) (النشرات)) 11- حاشیه شرح التجرید 12- حاشیه علی الاثبات الواجب (القديم) للدوانی 13- رساله قاضی زاده کرهرودی 14- سراج المنیر

نثر این کتاب به ویژه در بخش نخستین کتاب موزون و مسجع، آمیخته به نظم و آراسته به آرایه های ادبی است. قاضی زاده توانسته است در سفرنامه خود علاوه بر بیان اسرار اعمال حج و توصیف زیارات پیامبر (ص) و ائمه (ع) به گونه ای عارفانه، سفر روحانی و معنوی حج را با نظر به کلام الهی «لیشهدوا منافع لهم و یذکروا اسم الله فی ایام معلومات» (حج/28) به «تجاره لن تبور» (فاطر/29) مبدل سازد و به منافع کثیر و اصیل حج که بعد از قربانی نفس اماره و عجب و خود بینی، رسیدن به مقام تسلیم و رضا و اطاعت از خدا و رسول و اولی الامر راستین می باشد، دست یافته و دعوت به ولایت را ره توشه گرانهای سفر خویش ساخته و با ادله و براهین واضح در اثبات عقیده حق و مظلوم شیعه امامیه اثنی عشری تلاش نموده است.

«حج بدون ولایت» و آهنگ کعبه بدون «امامت» و حضور در عرفات بدون «معرفت امام» و قربانی بدون «فداکاری در راه امامت» و رمی جمره بدون «طرد شیطان استکبار درونی و بیرونی» و سعی بین صفا و مروه بدون «کوشش در شناخت و اطاعت امام» بی حاصل بوده و سودی نخواهد داشت، زیرا اگر چه یکی از مبانی اسلام «حج» است: «بنی الاسلام علی خمس، علی الصلوة و الزکوة و الصوم و الحج و الولایة» لیکن هیچ یک از اعمال عبادی اعم از نماز و روزه و زکات و حج همانند ولایت، رکن استوار اسلام نیستند، لذا در جوامع روایی آمده که: هیچ دعوتی از طرف خداوند به اندازه دعوت به ولایت و امامت نمی باشد. «لم یناد احد مثل ما نودی بالولایة» زیرا انسان کامل که خود اسلام ممثل است می تواند به تمام ابعاد اسلامی آشنا باشد و آشنایی دهد و مردم را به روح توحید که همان فریاد و قیام علیه طاغوت است جهت بخشد» (جوادی آملی، 1380، ص 174)

قاضی زاده در وصف حرکت خود به سوی کعبه وصال چنین می گوید: «سالی به راه کعبه وصال، پویان و از میقات اشتیاق، لبیک گویان به عزم حریم حرم و قصد حطیم و زمزم به مقتضای آن که، نظم:

بس دور و دراز پیش دارم راهی در هر قدمش بودمی در چاهی
زین حیرت اگر ز دل برآرم آهی برهم سوزم همه جهان ناگاهی

جهان جهان خرمن وزر و بال که از بذور مختلفه امانی و آمال حاصل شده، از آتشین آه پشیمانی بر باد داده و به نوید سدید، نظم:

ای دل این ره به قیل و قالت ندهند جز بر در نیستی وصال ندهند
وانگاه در آن هوا که مرغان ویند تا با پر و بالی پر و بالت ندهند

از خیال هستی دور و از پروبال خود پرستی مهجور، به قلع شجره هوا و هوس و خلع نعلین دلبستگی دارین که نه شایسته آن ارض مقدس است قیام نموده و...» (ر.ک ص 1)

سپس مراحل مختلف اعمال حج را با استفاده از آیات، اشعار و تعابیر عرفانی به تصویر کشیده است: «عمامه تکبیر از سر انداخته و از قید مخبط خیالات فاسده رسته و از رکن یمانی کعبه، دل نورانی که ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران، 96]؛ از آن حکایت نماید و آغاز استجاره به مستجار اسرار الهی نموده...» (ر.ک ص 1)

«... از مزم ندامت به انصاف زلال خجالت و انابت، احرام اطاعت را از آلودگی به غبار معصیت، نظافت داده و رهنمایی هادی ﴿إِنَّ الصَّغَا وَ الْمَرَوَهَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ﴾ [بقره، 158]؛ از باب الصَّفای قلب سماوی بیرون رفته و به منعای جسد ارضی زیر قدم در آورده در مروه خوف معاتبه زبان به عذر تقصیر گشوده که، نظم:

ای جان من سوخته دل زنده تو و ز خجالت فعل خود سرافکنده تو
بپذیر مرا که جز تو کس نیست مرا گر نپذیری کجا رود بنده تو (ر.ک ص 2)

در وصف وقوف عرفات می گوید:

«... روی امیدواری به عرفات الطاف باری آورده و در صحرای محبت الهی و بیدای خشیت نامتناهی که منزلگاه دل های آگاهست به حفظ مداخل قبیله از وساوس نفسانی اشتغال نموده و به ملاحظه کلام مولوی، نظم:

دل جز ره عشق نپوید هرگز غیر از سخن عشق نگوید هرگز
صحرای دلم عشق تو شورستان کرد تا مهر کس دگر نروید هرگز

فضای درون را از غبار اندیشه ماسوی به جاروب اذکار باطنه تنظیف داده که...» (ر.ک ص 2)

در بیان حقیقت قربانی و حلق و طواف نهایی چنین می گوید:

«... به سکین قطع علایق صوری به ذبح کبش نفس اماره که مطیه تدلیس ابلیس صاحب تلبیس است، قیام نموده و به تیغ عجز و فروتنی، سر نخوت و غرور از کسافت موی عجب و خودبینی پاک کرده و به طواف خانه تسلیم و رضا که منتهای مناسک سالکان عرفات توحید است اتمام ارکان طواف کعبه ملک و ملکوت داد.» (ر.ک ص 3)

سپس به توصیف کیفیت زیارت حرم نبوی، ائمه بقیع و بعد امیر المؤمنین (ع) و امام حسین (ع) می پردازد: «تا شوارق فیوضات مقامات نبویه، پرتوانگیز ساحت امیدواری رهروان راه توفیق گشته، قبه محفوف به الواح ملکوتیه و اشباح قدسیه و ارواح مطهره که شعشعه بروق لمعان جلالش منور دیده

اعتقاد است نمایان گشته، مرغ روح پیش دستی نموده و پرواز کنان و قالب بی جان افتان و خیزان محو
آثار فیوضات ازلیه گردیده و...» (ر.ک ص 4)

« ازظلمت طبیعت بیرون رفته و پیراهن شکیبایی پاره ساخته و به انخلاع لوازم هستی صوری در زمره
مقدسان صوامع ملکوتی که جهات سته و اطراف اربعه آن قبه علیه محفوف منتزعه ایشان است
منخرط گردیده و از ارواح مقدسه و اشباح مطهره که مقیمان شادروان آن آستان و الامکان اند به آواز
لازم الاعزاز مرحبا! مرحبا! تعال، تعال سمند جرأت از جای برانگیخته و از حضيض عالم سفلی به
اوج عالم علوی ترقی نموده و با ساکنان صوامع قدس همراز گشته و از ساقی محبت ازلیه در خم-
خانه ﴿یسقون فیها کأسا کان مزاجها زنجیلاً﴾ [انسان، 17]؛ شراب طهور شهود در پیمانۀ وجود ریخته
و در مصطفیٰ بیخودی آواز برآورده که، نظم:

زان می خوردم که روح پیمانۀ اوست زان مست شدم که عقل دیوانۀ اوست
دودی به من آمد آتشی در من زد زان شمع که آفتاب پروانۀ اوست

(ر.ک ص 11)

« با دلی غرقاب خون از آستان کربلا شد روان افغان کنان تا آستان کربلا
و بالجمله از لوعت اشتیاق و حرقت افتراق دردربای آتش غوطه خورده و خرمن هستی خود را به باد
داده و به آب دیده اندوه و بلا خاک تیره صحرای کربلا را گل ساخته و مرغ روح از نایره ماتم زدگی
پرو بال سوخته فغان بر آورده که، نظم:

من واقد الحب فی احشای نیران و للدمع علی دعرای برهان
النار تحرقنی و الجسم مرتعد والماء یغرقنی و القلب عطشان

و در آن صحرای خونخوار آتش بار زجاجه دل خونین از مشکات سفینه آتشین کسب کیفیت حرارت
نموده و با ارواح مقدسه مطهره بنین و بنات هاشمیه و زاری طاهره فاطمیه سر از کسای مصیبت
بیرون آورده غلغله در سراچه محرمان سرادق نبوی انداخته که، نظم:

ای مونس شکسته دلان حال ما ببین ما را غریب و بی کس و بی آشنا ببین
تهای کشتگان همه از خاک و خون نگر سرهای سروران همه بر نیزه ها ببین

(ر.ک ص 16)

گرهرودی پس از بیان جزئیات کیفیت زیارات خود به نحوی که اشتیاق هر خواننده آرزومند و مشتاقی
را به نهایت می رساند، به شرح مناظره خود با بعضی علمای عامه، پیرامون حقانیت شیعه مسأله

خلافت، وصایت و امامت امیر المؤمنین علی (ع) در حضور حاکم آن بلاد می‌پردازد و با استفاده از آیات، روایات، اشعار و ماجراهای تاریخی بیانات خود را مستند می‌کند.

1-2 مشخصات کلی اثر

رساله حج العاشقین بخش نخستین از مجموعه ای می باشد که در پایان رساله، کاتب نسخه نام اثر را « رساله الشریفه فی الزامات مخالفین فی البغداد » و مصنف آن را « عبدالخالق قاضی زاده کرهرودی » می‌نامد و تاریخ کتابت را سه شنبه نیمه جمادی الاول سال 1073 ذکر کرده است :

« تمت رساله الشریفه فی الزامات مخالفین فی البغداد من تصنیفات عالم ربانی عبدالخالق المدعو به قاضی زاده کرهرودی روح الله روحه العزیز فی تاریخ یوم الثلثا منتصف شهر الجمادی الاول سنه 1073 »

نام بخش دوم کتاب بنا بر اشاره ای که در متن آن است احتمالاً « اقتداء الآثار الالوهیة و الاسرار الربوبیه » می باشد که موضوع آن فضایل اهل بیت (ع) و امام علی (ع) است و بخش پایانی، مجموعه اعتقادات به زبان عربی است که در 37 باب تنظیم شده و با علامات قائم (ع) شروع شده است و با باب فی الحدیثین مختلفین و 40 حدیث در ادامه آن، کتاب به پایان می رسد. عناوین ابواب بخش پایانی به این شرح است: 1- فی علامات قائم (ع) 2- الاعتقاد فی صفة اعتقاد الامامیه فی التوحید 3- الاعتقاد فی صفات الذات و صفات الافعال 4- الاعتقاد فی التکلیف 5- الاعتقاد فی التناهی عن الجدل 6- الاعتقاد به کرسی 7- الاعتقاد به عرش 8- الاعتقاد فی نفوس و ارواح 9- الاعتقاد فی الاموات 10- الاعتقاد فی مسائل فی القبر 11- الاعتقاد فی الرجعه 12- الاعتقاد فی البعث 13- الاعتقاد فی الحوض 14- الاعتقاد فی الشفاعه 15- فی الوعد والوعید 16- فی ما یکتب علی العبد 17- فی العدل 18- فی العراف 19- فی الصراط 20- فی العقبات آتی علی طریق الحشر 21- فی الحساب و الموازین 22- فی الجنة و النار 23- فی نزول الوحی 24- فی نزول القران فی لیلۃ القدر 25- فی بلاغ القران 26- فی الانبیا و الرسل و الحجج 27- فی عدو الانبیا و الاوصیا 28- فی العصمه 29- فی نفی الغلو و التفویض 30- فی الظالمین 31- فی التقیه 32- فی آباء النبی (ص) و علی (ع) 33- فی العلویه 34- فی الخبر المفسره و المجله 35- فی الخطر و الاباحه 36- فی الاخبار الوارده فی الطلب 37- فی الحدیثین مختلفین و بعد چهل حدیث.

2-2 شیوه تصحیح متن

در آغاز کار، متن اثر - حج العاشقین - از روی تک نسخه کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی (ره) عیناً بازنویسی شد سپس رسم المشق اثر با هدف سهل خوانی معاصرین، به شیوه امروزی تغییر یافت و بعد پاراگراف بندی و علامت گذاری شد در مرحله بعد اشعار، عبارات عربی، نقل قولها و زیر نویسها پررنگ تر از بقیه مشخص شد. آنگاه آیات و برخی از روایات و اشعار آن شناسایی و مستند گردید و برخی توضیحات در مورد متن، حاشیه، کلمات و جملات به آن افزوده شد در نهایت نیز برای استخراج واحصاء ویژگیهای زبانی، ادبی، تاریخی و دیگر مشخصات محتوایی متن، تلاش صورت گرفت. شیوه تصحیح این اثر به علت تک نسخه بودن، قیاسی بوده است گزارش بررسی و تحلیلهای انجام شده در مقدمه می آید و در پانوشتهای متن تنها نکات ضروری همچون شماره آیات، سند برخی روایات، نام صاحبان برخی اشعار، اغلاط فاحش املایی و در نهایت فهرست واژگان و فهرست اشخاص و فهرست اشعار به صورت مصراع و فهرست اصطلاحات عرفانی و کلامی و... بر حسب حروف الفبا و برخی ویژگیهای نسخه شناسی درج شده است.

2-3 شیوه نامه تصحیح متن

با توجه به اینکه اثر در قرن 11 هجری قمری کتابت شده است، سعی شد تا حد امکان رسم المشق آن به شیوه امروزی تغییر یابد. تغییرات اعمال شده به قرار زیر است:

جدا کردن:

- حرف اضافه به: براه ! به راه بتازگی ! به تازگی بعزم ! به عزم
- صفت اشاره آن و این :

آنحضرت ! آن حضرت اینجهه ! این جهت آنجماعه ! آن جماعت
- را مفعولی:

انسانیرا ! انسانی را درونرا ! درون را جانرا ! جان را
- صفتهای شمارشی:

یکجرعه ! یک جرعه یکجام ! یک جام

- دو قسمت فعل مرکب و پیشوندی:

عملنمودن ! عمل نمودن برمیداشت ! بر می داشت

سرهم نویسی بعضی ترکیبات:

به بین ! بین لب ریز ! لبریز

اضافه کردن «ه» در بعضی کلمات:

دیده‌ها! دیده‌ها! سینه‌ها! سنگریزه‌ها! سنگ‌ریزه‌ها
اضافه کردن مد، سرکش و نقطه:

ان! آن! الش! آتش! استان! آستان! دیگر! دیگر! گلزار! گلزار
گذشته! گذشته! حون! چون! لسكر! لشکر
فارسی سازی کلماتی که به شیوه عربی نگاشته شده اند:

جهه! جهت! ملئکه! ملائکه! بشریه! بشریت! ثلث! ثلاث
تبدیل همزه کسره دار به یای نشانه:

صحراء غفلت! صحرای غفلت

تصحیح قیاسی برخی افعال:

«نقض معاهدات یوم الغدیر را سهل دانستن واز مؤاخذات روز جزا اندیشه نمودن (نمودن بوده) شبیه
عادت لات و عزی و اتخاذ العمل ریاست.» (ص 38)

علامت گذاری، پاراگراف بندی، فصل بندی، عنوان بندی، نقطه گذاری، اعراب گذاری، مشخص
کردن آیات و عبارات عربی و اشعار.

4-2 ویژگیهای نسخه شناسی متن

قطع: پالتویی

جلد: مشکی ضربی

ابعاد: (11× 17/6)

کاغذ: نخودی رنگ در بعضی قسمتها دارای خوردگی (در تاریخ 1379/2/23 توسط شاکری نژاد مرمت
شده است)

خط: نستعلیق متوسط، آیات و احادیث به خط نسخ تحریری.

صفحات 17 سطری که در حاشیه 6 برگ ابتدایی آن، صد حدیث از امام علی (ع) توسط محمد بن
استرآبادی به همراه ترجمه منظوم آنها نوشته شده است.

نمونه: «ثبات الملك فی العدل»، « دوام ملک و جاه پادشاهی به انصاف است و عدل و
نیکخواهی»

«توکل علی الله یکفیک»، «هر آنکس که توکل بر خدا کرد خدا اغراض و حاجاتش روا کرد»

- مرکب متن مشکی است، ولی در موارد زیر از مرکب شنگرف سرخ استفاده شده است:

- پیش از شروع شعر کلمه « نظم»

- پیش از نوشتن تک مصراع حرف «ع»
- بین مصراعه‌ها سه نقطه «.:»
- بالای آیات و احادیث و عبارات عربی خط ممتد کشیده شده، ولی جملات با خطوط منقطع مشخص شده اند.
- کاتب نسخه معلوم نشد. (در جایی از کتاب ذکر نشده بود)

5-2 ویژگیهای رسم المشقی و کتابتی نسخه

- حروف «گ» و «چ» به شیوه قدیم مانند حروف «ک» و «ج» نوشته شده است.
- «یای» منقوط و «قاف» در بسیاری از موارد به صورت بی نقطه کتابت گردیده است.
- «رای» نشانه مفعول در بیشتر موارد به صورت متصل به مفعول نوشته شده است.
- حرف اضافه «به» در تمام موارد به صورت متصل نوشته شده است.
- همزه بالای «های غیر ملفوظ» تقریباً در هیچ موردی درج نشده است:
چهره متلونه (چهره متلونه)
- «ای» پس از «های غیر ملفوظ» نشانه وحدت نیز نوشته شده است: قطره (قطره ای)
- جمع نقطه در کلمات مشتمل بر چند حرف نقطه دار: بیابان (بیابان)
- قرار دادن علامت مد در بالای کلماتی همچون الهی و عدم استفاده آن در واژه هایی مثل آسمانی و آفتاب و بسیاری موارد دیگر.
- کاتب برای اینکه ظاهر کارش را مخدوش نکند بر روی سهو القلم های خود خط بطلان درشت نکشیده، بلکه با یک یا چند خط نازک مورب آن را مشخص کرده به گونه ای که تا به آن کلمه برسیم متوجه خط خوردگی آن نمی شویم سپس با گذاشتن علامتی روی آن در حاشیه شکل درست آن کلمه را نوشته و با گذاشتن کلمه «صح» کنار آن درستی آن را مشخص کرده است.
- در موارد بسیار اندک غلط املائی دیده می شود:
برمی خواست ← بر می خواست
ثقیفه ← (سقیفه)
- تمام متن بدون فاصله و پشت سرهم نوشته شده است. تنها در موارد انگشت شماری با قرار دادن فاصله کمی میان جملات، آغاز مطلب و گفتار جدید نشان داده شده است.
- کاتب در نوشتن بعضی از آیات دچار اشتباه شده است و گاه کلمه ای را جا انداخته و یا غلط نوشته است. این موارد در متن نسخه در زیرنویس مشخص شده است.

- معنی بعضی کلمات که از نظر کاتب دشوار بوده است در زیر کلمه و یا در حاشیه قید شده است.

6-2 ویژگیهای محتوایی متن

- استشهاد به آیات قرآن و احادیث و ادعیه مأثوره.
- استفاده فراوان از اشعار و عبارات عرفانی به فارسی و عربی.
- بهره مندی از اصطلاحات عرفانی، فلسفی و کلامی در تبیین مطالب.
- اشاره به بعضی وقایع تاریخی و نقد و تحلیل آنها مثل:
ماجرای سقیفه، ماجرای لیل الهیره در جنگ صفین و اخراج مروان و فرزندان او از مدینه توسط رسول خدا (ص)

- اشاره به نام بعضی بزرگان قبل از آوردن عبارت یا اشعاری از آنها و مدح و منقبت ایشان:
«جامع مجامع دانایی حکیم سنایی در ضمن اشعار آتیه ...»
- معمولاً نویسنده به حافظه خود اطمینان نکرده و نام صاحبان اشعار و یا عباراتی را که از آنها بهره جسته نیآورده و با آوردن کلماتی نظیر گفته اند، آورده اند از اشعار آنان استفاده کرده است و در بعضی موارد که نام ایشان را ذکر کرده به خطا رفته است، مثلاً در جایی شعری از ابو سعید ابی الخیر را به مولوی نسبت داده است (ر.ک، ص 2). در مواردی نیز به درستی از نام شعرا و آثار آنان یاد کرده است مانند اشعاری که با ذکر نام از سنایی (ر.ک، ص 28)، عطار (ر.ک، ص 28) و یا مولوی - با نام رومی - (ر.ک، ص 39) آورده است.
- ذکر نام بعضی از کتب و استفاده از مطالب آنها:
مطالب عالیه - حاصل محصول - تفسیر نیشابوری....

- مؤلف شیعه اثنی عشری متعصب است و در تمام کتاب در اثبات حقانیت عقیده حقه خود می کوشد و از آیات و احادیث و متون دینی، عرفانی و ادبی شواهدی می آورد:

گر بدر منیری و سما منزل تو وز کوثر اگر سررشته باشند گل تو

گر مهر علی نباشد اندر دل تو مسکین تو و سعهای بی حاصل تو

ر.ک ص 31.41

2-7 ویژگی‌های سبکی و زبانی و ادبی نسخه

نثر این کتاب نیز مانند آثار دیگر قرن 11 هجری قمری، تأثیر فراوانی از زبان عربی پذیرفته است ولی از آنجایی که قاضی زاده دستی در شعر و ادبیات و عرفان نیز داشته است، قلمش همچون سایر آثار قرن 11 هجری، «بی ارزش و بی مزه» نیست، چنانکه در کتاب سبک شناسی آمده است: «نثر این دوره بی ارزش است، زبان آن عامیانه است و اگر بخواهند ادبی بنویسند متصنع و متكلف و بی مزه می نویسند» (سیروس شمیسا، 1375، ص 118)

او در اثرش با استفاده از صنایع لفظی و معنوی و بهره گیری به جا از آیات قرآن، اشعار و ابیات بزرگان ادب فارسی، ضمن بیان منظور و مقصود خود به شیوه عرفانی، تصاویر زیبایی نیز خلق کرده است:

«... و خزینه خاطر را از غیر جواهر نفسیه اعتقادیه آن عتبه علیّه پرداخته در هر قدمی گلی ازبستان حقیقت می چید و در هر مقامی از نسیم صبا بویی از گلستان طریقت می شنید.» (ر.ک ص 8)

« ارواح مقدسه و اشباح مطهره که مقیمان شادروان آن آستان والامکان اند به آواز لازم الاعزاز مرحبا! مرحبا! تعال، تعال سمند جرأت از جای برانگیخته و از حضيض عالم سفلی به اوج عالم علوی ترقی نموده و با ساکنان صوامع قدس همراز گشته و از ساقی محبت ازلیه در خم خانه ﴿بِسقون فیها کأساً کان مزاجها زنجبیل﴾ [انسان، 17]؛ شراب طهور شهود در پیمانه وجود ریخته و در مصطبه بیخودی آواز برآورده که، نظم:

زان می خوردم که روح پیمانه اوست زان مست شدم که عقل دیوانه اوست

دودی به من آمد آتشی در من زد زان شمع که آفتاب پروانه اوست

و بعد از وصول آن بارگاه عرش اشتباه پرده حجاب از چهره مخدرات سراپرده علم و عرفان برخاسته و از پرتو انوار تجلیات جبروتیه، نوری هیبت انگیز که از شایبه لون و صورت وابتدا و انتها معراست متلاکلی گشته و محو آثار هستی نموده و به قطره ای از جام جلال کبریایی که از ساقی پیمانه ﴿وسقیهم ربهم شراباً طهوراً﴾ [انسان، 21]؛ بر ساحت وجود چکیده صیحه مستانه و نعره بیخودانه برداشته که، نظم:

زان باده نخورده ام که هشیار شوم زان مست نیم که باز بیدار شوم

یک جام تجلی جلال تو بیس است تا از عدم و وجود بیزار شوم

(ر.ک ص 11)